

УДК 811.161.2

**ДІЄСЛІВНА ВАРІАТИВНІСТЬ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIV – XV ст.  
(НА МАТЕРІАЛІ ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТОК КОНФЕСІЙНОГО СТИЛЮ)**

**Інна Царалунга**

*Хмельницький національний університет,  
кафедра української філології,  
вул. Інститутська, 11, 4-420, 29016 Хмельницький, Україна,  
тел.: (80382) 4 12 23,  
tsaralunga@svitonline.com*

Проаналізовано явище дієслівної варіативності у староукраїнській літературно-писемній мові XIV – XV ст., з'ясовано причини виникнення мовного паралелізму в текстах конфесійних пам'яток, простежено специфіку територіального поширення мовних явищ. Зафіксовано північноукраїнські і південно-західноукраїнські говіркові впливи.

*Ключові слова:* староукраїнська мова, писемна пам'ятка, конфесійний стиль, дієслово, варіативність, діалект.

Протягом свого розвитку українська літературно-писемна мова синтезувала елементи, неоднорідні на усіх структурних рівнях. Розбалансованість її була зумовлена відсутністю єдиної орфографічної, граматичної, лексичної систем, зокрема букварів, граматики, словників, які кодифікували б мовні норми. Довільний вибір мовних засобів призводив до появи варіантів на певних рівнях староукраїнської літературно-писемної мови. Невпорядкованість її граматичної системи в різні періоди функціонування реалізувалася у варіативних формах, зокрема дієслівних, на що звертали увагу І. Огієнко, І. Панькевич, В. Ярошенко, І. Керницький, В. Русанівський, І. Чепіга, Д. Гринчишин, В. Німчук та ін.

Важливими з погляду становлення дієслівної системи староукраїнської мови є пам'ятки релігійного письменства XIV – XV ст. Мета нашої розвідки – на основі аналізу конфесійних текстів дослідити явище дієслівної варіативності у староукраїнській літературно-писемній мові XIV – XV ст., а саме: виявити варіативні дієслівні форми, визначити, як це можливо, причини виникнення мовного паралелізму, простежити специфіку територіального поширення мовних явищ.

Джерельною базою дослідження стали богослужбові манускрипти епохи пізнього середньовіччя, кириличні першодруки XV ст., тогочасні релігійно-дидактичні твори, які містять виразні ознаки української мови, зокрема, Бибельський Апостол, Кам'яно-Струмилівське Євангеліє, Київський Псалтир, Луцьке Євангеліє, Луцький Псалтир, Путенське Євангеліє, Тріодь Цвітна та ін.

Насамперед слід зауважити, що у варіативних написаннях дієслів проявилися нові риси, які розвинулися внаслідок еволюції літературно-писемної мови і впливу народного мовлення.

У формах дієслів теперішнього і простого майбутнього часу в 2 особі однини спостерігаємо заміну традиційних закінчень *-иши, -иши* новішими флексіями *-ешь, -ишь*, які відбивають редукцію кінцевого голосного, до прикладу, в Євангелії Верковича: да не

*чюеши* ЄВ, 71 а, с. 14 – *чюеши* ЄВ, 22 б, с. 14, *подобаеши* (!) ЄВ, 162 а, с. 4 і под., але: *имаши* ЄВ, 3 б, с. 16, *просиши* ЄВ, 3 а, с. 15 та ін.; у Повчаннях Єфрема Сирина: *безмольвствуиши* ЄС, 48, *можеш* ЄС, 85, *побдиши* ЄС, 4 зв. – *нвидиши* ЄС, 2 зв., *длаяши* (!) ЄС, 30 зв., не *имаши* ЄС, 2 зв., *поработишися* ЄС, 22 зв., *скербеши* ЄС, 68 зв., не *устрашися* ЄС, 9; у списках Измарагду кінця XV ст.: *возможеш* Изм. №488, 7 зв., *даеш* Изм. №488, 4, *маеш* Изм. №488, 6 зв., 7 зв. – *боудеши* Изм. №489, 29, *видиши* Изм. №488, 51 зв., *возлюбиши* Изм. №488, 36, *привдиши* Изм. №488, 12, *хощеши* Изм. №488, 21 та багато под.; в Четві 1489 року: *бдєши* – *будєши*, *боишиси* – *боишися*, а також *видиши*, *жнеши*, *надлишися*, *погубиши*, *преложуши*, *слышиши* тощо поряд із *взывается*, *держуши*, *любиши*, *пытаеши*, *твориши*, *хочєши* та ін. [7, с. 256, 262-263].

Випадки редукції кінцевого *и* в дієсловах 2 особи однини теперішнього – простого майбутнього часу зафіксував також В. Німчук у текстах Євсевієвого Євангелія: *хоташь* амо же *хоташь*, ігда же *состарлжш* сА, *нлюбиноуа* сА *гльш* [16, с. 32]. Відомо, що флексія з кінцевим голосним *-и* більш давня порівняно з варіантом *-шь*, який почав зрідка з'являтися у дієслівних формах 2 особи однини в пам'ятках XII – XIII ст.: *не обратишь*, *тружатеишь*, *прлжкнеишь*, *требугеишь* [9, с. 203]. Згідно із припущеннями С. Бевзенка, ці форми були властиві мові східних слов'ян принаймні в XI ст., хоч знайшли відбиття лише в писемних пам'ятках XII – XIII ст. [1, с. 274]. Як бачимо, в релігійних текстах XIV – XV ст. такі написання поодинокі, що можна пояснювати специфікою книжної мови того часу. Про міцність правописних традицій свідчать традиційні форми з флексією *-иши* в Учительних Євангеліях XVI ст.: *видиши* чАдо [11, с. 183].

Мовні хитання в системі дієслова викликані вживанням дієслів теперішнього і простого майбутнього часів у 3 особі однини і множини без кінцевого *-ть*: *изыде* Тріюдь Цв, 38 – *изыдеть* Тріюдь Цв, 58 зв., *маеть* Изм. №488, 4 зв. – *мае* Изм. №488, 4; *процьвте* МП, 27 – *процьвететь* МП, 102 тощо.

Досить послідовно використовуються архаїчні форми на *-ть/-тъ/-т* у третій особі однини й множини теперішнього та простого майбутнього часу. Вони були панівними в Київському Псалтирі 1397 р.: *дасть*, *ω(т)падеть*, *свдтъ*, *смлатеть*; *избавить*, *прослават(ь)* тощо [17, с. 18], *будеть* КП, 11 зв., *изыде(т)* КП, 7 зв., *подобаеть* КП, 41 зв., *поженеть*, *попреть* КП, 8, *придеть* КП, 6, *речеть* КП, 13 зв.; в Луцькому Псалтирі: *възвеселитсА* ЛП, 17, *въселитсА* ЛП, 17, *абишдеть* тА ЛП, 6 зв., не *ω(т)падеть* ЛП, 2, *поженеть* ЛП, 6 зв., не *поманеть* ЛП, 10, *постигнеть* ЛП, 6 зв., *похвалатьсА* ЛП, 5 і под.; в Луцькому Євангелії: *будеть* ЛЄ, 5, *градеть* ЛЄ, 9, *ддлатеть* ЛЄ, 9, *можеть* ЛЄ, 4, не *погибнеть* ЛЄ, 5 зв., *подаеть* ЛЄ, 8 зв., *покажеть*, *придеть* ЛЄ, 9 зв. та ін.; у Бибельському Апостолі: *бъгеть* БА, 24, *живеть* БА, 11 зв., *пасеть* БА, 17, *призовет* БА, 34, *приметь* БА, 11 зв., *оумреть* БА, 3 зв., *хощеть* БА, 34 тощо; в Путенському Євангелії: *будеть* ПЄ, 40, *въпадеть* ПЄ, 110, *глаголеть* ПЄ, 115, *зоветь* ПЄ, 188, *идеть* ПЄ, 56, *аживеть* ПЄ, 64, не *погыбнеть* ПЄ, 7, *сиаеть* ПЄ, 56, *спасеть* ПЄ, 101, *станеть* ПЄ, 54 і под.; в Євангелії Верковича: *жждеть* ЄВ, 19 а, с. 8, *плеть* ЄВ, 3 б, с. 16, *придеть* ЄВ, 54 б, с. 16, *слзеть* ЄВ, 123 б, с. 19 та ін.; у Пандектах Антіоха 1307 року: *блюдеть* ПА, 33 б, *возмет сА* ПА, 65 а, *въмерцвлаеть* ПА, 117 б, *пособьствоует же* ПА, 33 б, *сбереть* ПА, 35 б, *созьжеть* ПА, 21 б, *спасеть* ПА, 107 а, *покажет* мА ПА, 190 а тощо.

Превалюють традиційні словоформи в манускриптах із Закарпаття, до прикладу, в Ужгородському Півустві: *Бѣ да прости* тА и *помилоуеть* УП, 9 а, проте: *въздихаеть сА* УП, 120 а, *наидеть* УП, 198 б, *ω(т)вддлатеть* УП, 9 а, *отгонаеть сА* УП, 104 а, *ω(т)падеть* УП, 198 б, *погибнеть* УП, 199 а, *поможеть* УП, 65 а, *придеть* УП, 120 а, *соуть* УП, 4 а,

*рѣть* игоумен УП, 10 а, *оумножатъ* УП, 11 б, *оуснетъ* УП, 8 а, *хощеть* УП, 16 б, *хранить* УП, 8 а та багато под.; в Мукачівському Псалтирі: *испитаеть* МП, 7, *ицзаеть* МП, 67, 118, *населѣ(т)и* МП, 28, *погыбне(т)* МП, 40, *разарѣ(т)и* МП, 32, *обиде(т)* та МП, 7, *ѡ(т)ригне(т)* МП, 144 та ін.

Звичайні для старослов'янської мови форми на *-тъ* в богослужбових текстах XIV ст. можна пояснювати народнорозмовним впливом: В. Німчук зауважує, що твердий *-тъ* у дієслівних флексіях притаманний українським діалектам, зокрема східнополіському, зустрічається також в окремих білоруських говірках, суміжних з північноукраїнськими [17, с. 18; АУМ, т. 1, к. № 261]. Відображення дієслів без редукованого в кінці слова зафіксував Ю. Осінчук, досліджуючи дієслівну словозміну Добрилового Євангелія 1164 року: *въскр(с)нет*, *боудоут*, на появу яких вплинуло, за припущеннями лінгвіста, живе мовлення півдня Русі: „Сучасні дієслівні форми із твердим *t* на кшталт *ходить*, *говорит*, *ход'ат*, *говор'ат*, *ход'ит* (3-я особа однини і множини теперішнього часу, 2-а особа множини наказового способу дієслів) функціують у більшості південно-західних говорів” [19, с. 33].

Однак поряд із цими написаннями у пам'ятках з Полісся, Галичини, Буковини широко представлені дієслова без кінцевих *-тъ/-ть/-т* у третій особі однини і множини, до прикладу, в Луцькому Псалтирі: *процвѣте (!)* плоть моя ЛП, 35, в Луцькому Євангелії XIV ст.: не *отъвержесѧ* ЛЄ, 2, *тече* ЛЄ, 2 зв., да *събоуде* сѧ, *оузнесе* ЛЄ, 5 зв., у Пандектах Антіоха 1307 року: мала *ѧ* злоба всѧка ПА, 48 а, се бо *тѣ* праведно ПА, 96 б, *дроугъ женишь нарече* сѧ ПА, 58 а, *приидоу* роугатели ПА, 93 б, *прииде* къто когда ПА, 25 б, *вѣра* твоѧ *сѣсе* та ПА, 12 а, и ѧго не *оузможе* ПА, 108 б; в Київському Псалтирі: *нападе* на мѧ КП, 73 зв., *ѡблече* сѧ КП, 130 зв., *пожре* ихъ КП, 77 зв., *горліца положи* птенца КП, 115 зв., *прииде* КП, 73 зв., *оувѧзе* нога ихъ КП, 11; в Бибельському Апостолі: *затвори* БА, 29 зв., *оумре* БА, 20 зв.; в Путенському Євангелії: *ѡживе* ПЄ, 120, *понесе* ПЄ, 61, *прииде* ПЄ, 11, *принесе* ПЄ, 29, *оузвидѣ* ПЄ, 23, *оумре* ПЄ, 64; в Євангелії Верковича: да *бжде* ЄВ, 71 б, с. 17, *извѧче* ЄВ, 104 а, с. 12, *свѣти* всѣмъ ЄВ, 148 б, с. 17 та ін.; не *имає*, *ѡ(т)пускає*, *погибає*, *подає*, *пожре*, *оувѧдає* [7, с. 263]; в Апостолі XV ст.: *прииде*, *възйде*, *прозѧбе* та ін. поряд із *боудет*, *воздвигнет*, *дѣтъ*, *призовет*, *сѣсет* діїю тощо Апостол, 71-73; у Повчаннях Єфрема Сирина: не *трепеще* ли ти сѣдце ЄС, 129 зв., не *ужасає* ли ти сѧ умъ ЄС, 130, але: *влѣтъ* ЄС, 51 зв., *измѣтъ* ЄС, 158 зв., *обрѧцають* ЄС, 100, *обрѣтъ* ЄС, 28, *тишить(!)* ЄС, 170 зв., *прибывають* ЄС, 8 зв. тощо; у списках Ізмарагду кінця XV ст.: *быває* Изм. №488, 110, *бждоу* (3 ос. мн.) Изм. №489, 132, *любє* Изм. №489, 11 зв., *наиде* Изм. №488, 11 зв – *вгасаєть* Изм. №488, 42 зв., *збере(т)* Изм. №489, 83, *збираєть* Изм. №488, 27 зв., *поманить* (3 ос.) Изм. №488, 37, *стрѧчаютъ* Изм. №488, 7, Изм. №489, 41 зв., *оустрѧла(є)ть* Изм. №489, 9; в текстах Тріоді Цвітної 1491 року: *въвозможе* Тріодь Цв, 135 зв., *възнесесѧ* Тріодь Цв, 41, *заиде* Тріодь Цв, 98, *понесе* Тріодь Цв, 49, *потрѧсесѧ*, *распадесѧ* Тріодь Цв, 40 зв., слово *прииде* Тріодь Цв, 70 – *бждетъ* Тріодь Цв, 44, *речеть* Тріодь Цв, 55, *поможетъ* ми Тріодь Цв, 45 і под.

У богослужбових пам'ятках попередніх століть виявляють аналогічні написання. В. Німчук звернув увагу на такі приклади відпадиння *t* у формах третьої особи однини і множини теперішнього часу дієслів в Євсевієвому Євангелії: *ѡ(т)верже* сѧ, не *знає* члѧка, ти боудоутъ со мною да *видѧ* славою мою тощо. Як припускає мовознавець, у пам'ятці зафіксовано тенденцію до втрати кінцевого *t*, притаманної говірковому мовленню [16, с. 32-33]. Ще раніше аналогічні написання були відображені в текстах Добрилового Євангелія 1164 року: что *тѣ* тобѣ не *соу* ли сестры ѧго, коупать себе хлѣбы не *имѧ* что исти, что творите ѧго же не *достои* въ соуботоу та ін. [19, с. 32]. Багато таких написань

засвідчує пам'ятка XVI ст. – Пересопницьке Євангеліє: *в[д], живе, запос, може, йде, найде, не помагає, рече, с[д]сас, събирає, оупаде* тощо [28, с. 44]. Усічені дієслівні форми мовознавці розглядають як південно-руську рису, характерну для галицько-волинських пам'яток [3, с. 79; 7, с. 270]. Зазначимо також, що в південно-східних говорах, у східній частині східнополіського та в подільському й волинському говорах сьогодні дуже часто вживаються відповідні форми на *-е* без кінцевого *[m]*: *оносе, п[р]осе, оходе* тощо, у волинському, подільському, наддністрянському й покутсько-буковинському південно-західних говорах відповідні форми можуть закінчуватись на *-и*: *оноси, п[р]оси, оходи* та ін. [5, с. 12-13; 14, с. 63].

Привертає увагу варіативність дієслівних форм у 1 особі множини теперішнього і майбутнього часу дійсного і наказового способу, які стали паралельно вживатися в літературній мові: дієслова на *-емо, -имо* (*несемо, робимо, ходимо*) і на *-ем, -им* (*несем, робим, ходим*) [14, с. 63], а також імовірні говіркові форми на *-мы (-ми), -ме: есмо – есми* Апостол, 70, *превозносимо* КП, 223 зв. – *превозносимъ* КП, 224, *имаме* ЄВ, 119 а, с. 17 – *имамы* ЄВ, 138 б, с. 17, *радоуимо* сЛ ПА, 284 б – *радоуимы* сЛ ПА, 295 а тощо.

У конфесійних пам'ятках XIV ст. більшість становлять традиційні закінчення на *-мь*: *алчемъ* БА, 14, *боудемъ* БА, 8, *възвеличимъ* сЛ ЛП, 25, *възрадоуемъ* сЛ КП, 11, *възрадоуемъ* сЛ ЛП, 11, *жажемъ* БА, 14, *живемъ* БА, 11, *иманоуемъ* КП, 219, *можемъ* ПЄ, 43, *молимъ* ЛП 8 зв., *накаж[д]м[д] сЛ* ПА, 47 б, *очістим сЛ* ПА, 24 а, не *пишемъ* БА, 13 зв., *пожнемъ* БА, 17 зв., *приб[д]гаємъ* ЛП, 8 зв., *призовемъ* ЛП, 25, *пришемъ* ПЄ, 141, *приносимъ* ЛП, 30 зв., *прорицаємъ* БА, 8 зв., не *сблаземъ* ЄВ, 31 б, с. 13, *творимъ* БА, 25 зв., *оумираемъ* БА, 11, *хвалимъ* ЛП, 12, *хоцємъ* ПЄ, 152, *явимъ* сЛ ПА, 26, *являєм сЛ* ПА, 50 а та ін.

Але в Пандектах Антіоха, Бибельському Апостолі, Лавришівському Євангелії виступають варіанти: *бл[д]годароуимы* ПА, 269 а, *възбоимы сЛ* ПА, 121 а, *възрастаємо* БА, 35, *в[д]мы* ЄВ, 112 а, с. 17, *дамы м[д]то* ПА, 114 а, *никако же д[б]одийствоуимо* ПА, 196 а, *зд[д]мо* ПА, 40 а, не *осоужаимо* ПА, 122 ь, *покаимы сЛ* ПА, 174 б, *помышляймо* ПА, 122 а, *паче поревноуимо* ПА, 36 а, *разоум[д]ваимы* ПА, 136 б, *т[д]ю ставляємо* БА, 36, *съставляємо* БА, 35, *страгаємо (!)* БА, 36, *оубиимы* ПЄ, 141, *оузбоимы сЛ* ПА, 50 а, *оузradoуимося* Лавр Є, 9, *имы* ЄВ, 24 б, с. 17 тощо.

У богослужбових текстах XV ст. дієслова у зазначених формах характеризуються варіативними фіналями, до прикладу, в Четьї: *возм[д]мо, научимос[д], о(т)верзьмо, поверзьмо, покиньмо* та ін. 1489, Четья, 65 – *не мин[д]ть, мол[д]с[д], накормимъ, пойд[д]ть, спеш[д]ть, не стыд[д]с[д], хвал[д]ть* та багато ін. [7, с. 263];

у Повчаннях Єфрема Сирина: *въверьжемъ* ЄС, 47, *дерзьнемъ* ЄС, 17, *накаж[д]ть* ЄС, 26, *покор[д]ть* ЄС, 75 зв., *притерьтимъ* ЄС, 46 – *им[д]мо* ЄС, 76, *поразум[д]мо* ЄС, 24, *поружаимося* ЄС, 75 зв., *почюдьмься* ЄС, 148, *работаймо* ЄС, 51, не *срамляимося* ЄС, 75 зв., *усплачьмься* ЄС, 125 зв., на що звернув увагу І. Срезневський: *идемы, творимы, гесмы; покоимося, не помышляймо, послушаимо, не посл[д]оуимо, оубоимося* [25, с. 48-49];

у списках Ізмарагду кінця XV ст.: *згниє(м)* Изм. №488, 14 зв., *маемъ* Изм. №488, 3 зв., *потроуд[д]с[д]* Изм. №488, 9 зв., *слывемъ* Изм. №488, 55 – *боу(д)мо* Изм. №488, 15, Изм. №489, 133, *внимаймо* Изм. №488, 15 зв., *возтиймо* Изм. №488, 15, *даймо* Изм. №488, 3 зв., *есмо* Изм. №488, 11, 12 та ін., *идемо* Изм. №488, 6, *лишаемос[д]* Изм. №488, 31, 33, *молимо* Изм. №488, 11 зв., *о(т)б[д]ньмо* Изм. №488, 6 зв., *о(т)кынмо* Изм. №488, 8, не *о(т)чаимо* Изм. №488, 3 зв., *поживимо* Изм. №488, 15, *приб[д]ньмо* Изм. №488, 3 зв., *слоухаимо* Изм. №488, 235, Изм. №489, 21;

в Ужгородському Півуставі: *възвеселимсѧ* УП, 10 б, *исходимъ* УП, 69 а, *молимсѧ* УП, 166 б, *помолимсѧ* УП, 9 б, *почтемъ* УП, 156 б, *рцѣмъ* УП, 120 а тощо, але: *воздвигнѣмосѧ* УП, 120 а та ін.

Як констатує О. Колесса, форми дієслів на *-мо* вживалися в староукраїнських пам'ятках під впливом живого народного мовлення спорадично вже в XIII ст., а частіше – в XIV ст. [12, с. 49]. За спостереженнями П. Житецького, давнє закінчення *-мо* в дієсловах I особи множини з'явилося в XIII ст.: *изгонимо* (Галицьке Євангеліє XIII ст.) і потім не щезало з української писемності протягом всієї її історії, в наступних століттях ставши звичайним явищем, значно превалюючим над закінченням *-мъ* [8, с. 132]. І. Панькевич, звертає увагу, що дієслова на *-мо*, які виступають в українських пам'ятках XIV – XV ст. і розповсюджені в сучасних йому українських говорах, були відомі і білоруській, російській, сербській мовам, і західноболгарським говорам, проте українське *-мо* постало завдяки переходові голосних неповного творення у повні, тобто *ъ* змінився в *о* [20, с. 59].

За результатами наших попередніх досліджень, дієслівні форми I особи множини теперішнього і майбутнього часу дійсного і наказового способу на *-мо* широко представлені в текстах офіційно-ділового стилю XIV – XV ст. [27, с. 195]. Часто одне й те ж слово має дві форми першої особи множини в текстах Крехівського Апостола: *вѣдаемо* – *вѣдаєм*, *ждемо* – *жде(м)*, *маємо* – *має(м)*, *мовимо* – *мови(м)*, *одержимо* – *одержи(м)*, *служимо* – *служи(м)*, *тертимо* – *терти(м)* і под. [18, с. 360]. Відтак логічно, що вже у конфесійних текстах XVI ст. панівною у дієсловах I-шої особи множини і простого майбутнього часів стає флексія *-мо*: *беремо*, *вѣдаемо*, *знаємо*, *коупимо*, *мовимо*, *моусимо*, *потребуємо*, *просимо*, *свѣдѣчимо*, *оучинимо*, *хочемо* та ін., а порівняно незначну кількість прикладів з флексією *-мъ* (*ажидаемъ*, *повѣдає(м)*, *пойде(м)*) науковці цілком слушно схильні вважати даниною книжній традиції, або ж пояснюють впливом розмовної практики, оскільки в сучасних українських говорах вона досить поширена як на східній, так і на західній території України [28, с. 44-45].

Виявлено чимало дієслів на *-мы*, які з'явилися, за припущеннями дослідників, під впливом особового займенника *мы*: такого походження *-мы* спочатку закріпилося в I особі множини атематичних дієслів для розрізнення форм I особи однини і множини, які після зникнення кінцевого редукованого фонетично збіглися в одному звучанні (*тєсмь* і *тєсмь > тєсм*), а потім поширилося на дієслова тематичної дієвідміни, наприклад, *поспѣшимы*, *сьнидохомы сѧ*, *наплънягѣмы*, *вѣштагѣмы* тощо [26, с. 295].

Прийнятними є висновки І. Панькевича щодо великої кількості дієслів I особи множини із закінченням *-мы* в текстах Пандектів Антіоха 1307 року, яке вживалося, на думку дослідника, і в староболгарській мові, і в староруській, проте поміж цим уживанням є велика різниця [20, с. 58]. Порівнюючи частотність дієслівних форм на *-мы* в пам'ятках староболгарської і староруської писемності, І. Панькевич переконливо доводить, що в цьому закінченні проявилася жива мова переписувача: “В однім Збірнику Святослава 1073 р. їх більше, чим у всіх південнослов'янських пам'ятках разом” [20, с. 59].

Поодинокі форми дієслів I особи множини на *-ме* (на зразок *имає* ЄВ, 119 а, с. 17) засвідчені ще в Синодальному списку літопису: не *проливаєме* крѣви [26, с. 295]. Вони широко вживаються в Учительному Євангелії XVI ст. з Прикарпаття: не *знаєме* дни, *ажидаемє* збавителя, зміѧ изза пазухи *вымѣждеме*, мы тобѣ даєме, не *хочєме* еи лишити, *волиме* свѣту слѣжити тощо [11, с. 193]. Активно функціонують вони і сьогодні, здебільшого в закарпатському говорі: *budem/e*, *id/eme*, *m/eleme*, *pasem/e* та ін. [21, с. 312], лемківському: *віме*, *даме*, *знаме*, *йіме*, *плетєме* та багато под. [6, с. 132-139], гуцульському: *роби́ме*, *ході́ме*, *несє́ме* [15, с. 85].

До прикладів варіативності можна зараховувати вияви зміни *-ль* на *-въ* у дієслівних формах минулого часу на зразок: *видлѣ ПЄ, 32 – видлѣвъ ПЄ, 5, иствориѣв ЛЄ, 5 зв. – нѣствориѣв ПЄ, 27* тощо. Як стверджує Ю. Шевельов, “уже за давньоукраїнської доби зрідка можна подібати поодинокі випадки помішання двох дієприкметникових форм: т. зв. дієприкметника на *л* (*неслѣ – несла – несло, писалѣ – писала – писало*) та активного дієприкметника минулого часу (*несѣ – несѣши – несѣ, писавѣ – писавѣши – писавѣ*), наприклад, *Иродѣ послаѣвѣ тѣ Ивана* [29, с. 531]. Дослідник висловлює думку, що у процесі загального розпаду старої системи дієприкметників одна з двох форм поступово зникла, відтак у чоловічому роді втрималася форма активного дієприкметника минулого часу, причому вже самé обмеження переходу *л > [w]* наприкінці слова формами чоловічого роду однини минулого часу доводить його морфологічну обумовленість [29, с. 530-531]. За висновками інших мовознавців, це явище пов’язане із занепадом редукованого після приголосного *л*, ступінь веляризації якого був сильніший, ніж перед *а, о* в дієсловах жіночого і чоловічого роду, а позиція його була слабкіша, ніж перед голосним повного творення, тому приголосний *л* підпав артикуляційній трансформації [9, с. 83].

Про невизначеність причин, механізму, часу такого переходу *л > в* в південно-західних давньоруських говорах зауважив Г. Півторак [22, с. 207]. Щодо природи цієї зміни у дієсловах минулого часу чоловічого роду однини типу *знав, робив*, переконливою мовознавцеві видається думка, що “...ці форми не є наслідком фонетичної зміни кінцевого *-л* у дієприкметнику типу *знал(ѣ)*, а являють собою форми дієприкметників на *-(ѣ)ъ, -(ѣ)ши-*, які закріпилися в абсолютно-предикативній функції, що відображено ще в давньоруських пам’ятках, створених в XI ст. (південноруських, новгородських, псковських, володимиро-суздальських), і послідовно засвідчується до періоду їх остаточного закріплення в українській та білоруській мовах (XV – XVI ст.)” [22, с. 207].

Гіпотези про утворення форм минулого часу внаслідок аналогічно-морфологічних поплутань дієприкметників на *-ль* з дієприкметниками на *-въ* дотримувались А. Кримський [13, с. 94], В. Сімович [24, с. 114-116], Л. Булаховський [4, с. 156], С. Бевзенко [1, с. 317], І. Керницький [11, с. 207]. Відтак фонетична заміна *-л* через *-в (ѣ)* в звукосполученнях *-ъл, -ѣл* між приголосними (у словах типу *вовк, шовк*) могла лише сприяти поширенню і закріпленню кінцевого *-ѣ* у дієслівних формах минулого часу однини чоловічого роду.

Як засвідчив аналіз текстів, у конфесійних пам’ятках XIV – XV ст. превалюють традиційні дієслівні форми минулого часу, до прикладу: *вълюбилѣ ЄВ, 17 б, с. 16, вселилѣ КП, 5 зв., влѣчалѣ КП, 6 зв., далѣ ЛП, 25, живилѣ КП, 95 зв., исцѣлилѣ МА УП, 50 а, лишилѣ ЛП, 25, ѡ(т)крилѣ еси КСЄ, 126 зв., нлѣдилѣ КП, 89, покорилѣ ЛП, 7 зв., поставилѣ ЛП, 7 зв., не бы прикратилѣ КСЄ, 92 зв., прѣлюнилѣ ЛП, 19 зв., раздѣлилѣ БА, 2, рассмотрилѣ БА, 3, не родилѣ сА ПЄ, 158, скратилѣ сА ПЄ, 4, скроушилѣ КП, 4 зв., сѣмирилѣ МА УП, 2 б, сподобилѣ МА УП, 193 б, нѣствориѣв ПЄ, 27, сѣжалилѣ БА, 14 зв., оутвердилѣ КП, 51 зв., оучилѣ ПЄ, 108 та багато ін.*

Проте трапляються написання, що відображають зміну *л* на *в*: *не слѣвъ, не расточивѣ, не слѣвъ* [2, с. 131], слъзы *искапивѣ* ЛП, 19, *отвѣдавѣ* ПЄ, 6, *положивѣ* БА, 18, *не расточивѣ* ПЄ, 150, *сгниѣв* ПА, 195 б, *создавѣ* МА ЛП, 19, *не слѣвъ* ПЄ, 150; *быв* (тобто «бив») КСЄ, 188 зв., *избавивѣ* Тріодь Цв, 162, *искоутивѣ* Тріодь Цв, 162, *нлѣвивѣ* Тріодь Цв, 68 зв., *сздаѣв* Тріодь Цв, 102, *оупразнивѣ* Тріодь Цв, 68, *звѣзав* Изм. №488, 27, *видлѣвъ, вставѣ, ахоудивѣ, побѣдивѣ, покропивѣ, призвавѣ, творивѣ* [7, с. 263] та ін., а також зафіксовано подібні форми з постфіксом *-сА*: *не наоучивсА* Тріодь Цв, 121, *плакаѣв сА* ЛП, 19, *постивѣ сА* ПЄ, 240, *прѣоасавсА* КСЄ, 97, *прѣжавѣсА* ЄВ, 77 а, с. 9, *родивѣсА*

Тріюдь Цв, 135, *оубокавъ сѧ ПЄ, 150, знаменавсѧ, лишиивсѧ, насытивсѧ, оумилосердивсѧ* [7, с. 263] тощо.

Дослідники простежують це явище в українських пам'ятках, починаючи з XV ст.: *наводнився, покрывъ, пролиивсѧ* [10, с. 224; 22, с. 207], однак наш матеріал, включно з висновками про мову середньовічних текстів офіційно-ділового стилю [27, с. 196], дає підстави хронологізувати його принаймні століттям раніше.

Конфесійні пам'ятки містять чимало дієслів зворотного стану, компонент зворотності *сѧ (сѧ)* в яких мав відносно вільну позицію в реченні, оскільки у XIV–XV ст. ще не був повністю морфологізований [23, с. 32]. За спостереженнями П. Бузука, у текстах Луцького Євангелія займенник *сѧ* у зворотних дієсловах міг вживатися вільно: *егда сѧ самъ оубьѣтъ, самъ сѧ оузвыситъ, да сѧ покають, да сѧ разидете* [2, с. 132]: *възвратистасѧ* ЛЄ, 3 зв., *нарицѧтьсѧ* ЛЄ, 16, не *отъвержессѧ* ЛЄ, 2, да *събоудессѧ* ЛЄ, 15 зв., *сѣстѧ* ЛЄ, 8 зв., *явисѧ* ЛЄ, 18 і под.

Приклади варіативних написань, пов'язаних із вживанням частки *сѧ* у пре- і постпозиції стосовно дієслова (дієприкметника), консеквентно репрезентовані в різних пам'ятках конфесійного стилю староукраїнської мови XIV ст., а саме:

– в Луцькому Псалтирі: *аще сѧ подвижю* ЛП, 15, да *сѧ не подвижю* ЛП, 16 зв., *ѡ(т) кого сѧ оустраишю* ЛП, 33 зв. тощо – *боащдѣмъсѧ* ЛП, 38, *мужаитесѧ* ЛП, 38 зв., *ѡчищюсѧ* ЛП, 24 зв., *помолюсѧ* ЛП, 4, не *приселатсѧ* ЛП, 4 зв., *радоуитесѧ* ЛП, 3, *сбиратисѧ* ЛП, 37 зв., *сматошасѧ* ЛП, 37 зв., *явишасѧ* ЛП, 21 та ін.;

– в Київському Псалтирі: в л[ ]ютоу *сѧ аблече* КП, 130 зв. – *аблече сѧ* КП, 130 зв.; *егда сѧ падеть* КП, 50, *помолюсѧ* КП, 5 зв., *порадоуютъ ми сѧ* КП, 46 зв., *потрасесѧ* КП, 63 зв., *оумилитесѧ* КП, 5 тощо;

– у Бибельському Апостолі: *разлоучаютьсѧ* БА, 2 – да *сѧ разлучить* БА, 2; да *сѧ повиноуютъ* БА, 7 – *повиноватисѧ* БА, 7, да *сѧ молишь* БА, 10 – *молитсѧ* БА, 10, пор. також: да *сѧ женать* БА, 1 зв., да *сѧ наполните* БА, 35 зв., да *сѧ не падеть* БА, 5, да *сѧ явить* БА, 35 зв., але: *молю же сѧ* БА, 22 зв., *двери ѡ(т)верзоша ми сѧ* БА, 12 зв., *печетьсѧ* БА, 3, *прикасатисѧ* БА, 1 зв., *троужающемоусѧ* БА, 24 зв., *оут[ ]аютьсѧ* БА, 13, *противлаюдцихъ ми сѧ* БА, 14 і под.;

– в Пугенському Євангелії: не *дивисѧ* ПЄ, 6, *над[ ]хомъсѧ* ПЄ, 3, *приближашасѧ* ПЄ, 4, *разгн[ ]авъ же сѧ* ПЄ, 120, *скратилъсѧ* ПЄ, 4, *оузвратиста сѧ* ПЄ, 4, *бокахоу бо сѧ* ПЄ, 16, *бокахъ бо сѧ тебе* ПЄ, 117, *оубоите сѧ* имоущего власть ПЄ, 220 – како *сѧ сам твориши* ПЄ, 31, како ти *сѧ ѡтверзоста очи* ПЄ, 34, *сѧ стѧзаете* межю собою ПЄ, 49, *аще ми сѧ ключить* оумр[ ]ти ПЄ, 160, *скажю же вамъ кого сѧ оубоите* ПЄ, 220, да *сѧ покають* ПЄ, 252 та ін.;

– в Євангелії Верковича: *сѧ прикратили* дние ти ЄВ, 86 б, с. 13 – *прикратѧтьсѧ* ЄВ, 86 б, с. 13; *збжджтьсѧ* ЄВ, 113 а, с. 6 – сл[ ] *сѧ роди* ЄВ, 8 а, с. 5 тощо.

Як і релігійні рукописи попереднього століття, пам'ятки XV ст. репрезентують форми дієслів зворотного стану з компонентом *сѧ (сѧ)* у вільній позиції, почасти – форм наказового способу: да *сѧ исправить* мѣтва УП, 71 а, да *сѧ не поскѣжю* УП, 3 а, да *постыдатсѧ* МП, 70 – *воздвигн[ ]юси* УП, 120 а, да *поклонить* ти *сѧ* УП, 10 б, *помолимсѧ* УП, 9 б, *оуклонисѧ* УП, 67 б та ін.; майбутнього часу дійсного способу: *ѡ(т) кого сѧ оустраиш* МП, 26, *мысльми сѧ распалае* Изм. №488, 49. Довільно вживався займенник *сѧ* в конфесійних пам'ятках наступних століть, зокрема, І. Огієнко виявив мовні хитання в Крехівському Апостолі: *сѧ дотыче(т)*, *сѧ покаяла*, *сѧ потопе(н)я бояти*, *сѧ о вас н[ ]лує(т)*, *сѧ дивным оказал*, не *давайте(ж)сѧ*, *ква(п)те(ж)сѧ* і под., таку рухливість займенника

дослідник відстежує і в західноукраїнських говорах, хоча й фіксує певне зрощення *ся* з дієсловом у формах: *боятся, завстыдятся, наверху, напется, оповедается, прилучится, роспустется* тощо [18, с. 430-432].

Поряд із дієприкметниками теперішнього часу на *-а, -я*, які виконували функцію дієприслівників: *клича, махая, мога, аблегчиваа, повабливая, позирая, помогаа, похваляа, смотри* тощо, використано дієприкметникові форми на *-чи* (теж у функції дієприслівників): *в[д]оуючи, гниючи, лежаючи, любячи, мыслячи, проганяючи, пытаючи, хвалачи* та ін. [7, с. 257, 263-264]. Таку зміну формантів П. Житецький простежив ще у пам'ятках XIII ст.: „Поряд із формами *идя, веда* з'являються в XIII і особливо в XIV ст. закінчення: *-яче, -ячи, -учи, -ючи: исправяче, исправлеваюче, чинячи, мовячи, хотячи, рекучи, вживаючи*”; учений висновує, що в українській мові останні, котрі відповідають називному відмінку множини, стали панівними, а форми на *-а, -я* зустрічаються переважно у фольклорі [8, с. 114]. Як зазначає дослідник, первісно форми *-ячи, -учи* мали значення дієприслівників, але вже у пам'ятках південноруських XIV ст. вживалися у вигляді членних дієприкметників і з часом стали звичним явищем в українській книжній мові [8, с. 114]. Надзвичайно багато прислівників на *-чи* відзначив І. Огієнко у мові Крехівського Апостола: *боячися, гадаючи, живучи, кажучи, минаючи, приносячи, читаючи* та багато ін. [18, с. 440-441].

Певну варіативність форм репрезентують дієприслівники, у суфіксах яких досить послідовно відображене поплутування ненаголошених голосних *e – u* (як і в українських грамотах XIV ст. [див: 27, с. 197]), зокрема, в Триоді Цвітній: *вид[в]ше* Триодь Цв, 94, *изложивше* Триодь Цв, 155 зв., *а(т)гнавшше* Триодь Цв, 129 зв., *принесше* Триодь Цв, 96 зв., *причлстившеша* Триодь Цв, 154 – *вид[в]ши* Триодь Цв, 95, *носивши* Триодь Цв, 109, *пр[п]творивши* Триодь Цв, 142 зв., *родивши* Триодь Цв, 127, *оудивившиша* Триодь Цв, 120 тощо.

На основі проведеного аналізу явища дієслівної варіативності у писемних пам'ятках конфесійного стилю можна зробити висновки про тенденцію до взаємодії давніх і нових граматичних форм у староукраїнській мові XIV – XV ст. Становлення словозмінних особливостей дієслів, відображених сьогодні в морфологічній системі української мови, засвідчено у прикладах :

– заміни традиційних закінчень *-еши, -иши* флексіями *-ешь, -ишь* у формах дієслів теперішнього часу і простого майбутнього часу в 2 особі однини (*бддеши – будешь, боишиши – боишьса, чюеши – не чюешь*);

– усічення кінцевих *-ть/-ть/-т* у дієсловних формах третьої особи однини і множини теперішнього та простого майбутнього часу (*изыде – изыдеть, маеть – мае, процъвте – процъвететь*);

– варіативності дієслівних форм на *-м* і на *-мо* у 1 особі множини теперішнього і майбутнього часу дійсного і наказового способу, які стали паралельно вживатися в літературній мові (*будемь – боу(д)мо, възрадоуємьса – оузрадоуимоса, перевозносимь – перевозносимо*), та ін.

Вочевидь, на розвиткові українського дієслова позначився помітний вплив усного народного мовлення, що підтверджується випадками написання:

– дієслів без кінцевих *-ть/-ть/-т* у третій особі однини і множини теперішнього та простого майбутнього часу, наказового способу, притаманних сучасним поліським і південно-західним говіркам України (*нарече са, приidou роугатели, да събоуде са*);

– дієслів на *-ме /-мы* у 1 особі множини, засвідчених сьогодні в деяких південно-західних говірках (*имаме, почюдьмыся, оубишмы*);



– часток *ся* (*сА*) у пост- та препозиції стосовно дієслова, збережених у південно-західному мовному ареалі (да *сА молишь* – *молитсА*, *облече* – *облече сА*, *разлоучаютьсА* – да *сА разлучить*), тощо.

У дієслівній системі староукраїнської мови XIV–XV ст. відбулася інтеграція традиційних і говіркових явищ, що зумовило розвиток мовної варіативності. Наявність певних дієслівних варіантів переконливо доводить, що на час написання пам'яток активно формувалися основні морфологічні риси, які характеризують українську мову як окрему лінгвальну систему. Зафіксовані мовні хитання свідчать, що в староукраїнській літературно-писемній мові відобразилися специфічні риси поліських і південно-західних говорів української мови.

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови / С.П. Бевзенко. – Ужгород, 1960. – 416 с.
2. Бузук П. З історії діалектології української мови. Говірка Луцької Євангелії XIV в. / П. Бузук // Збірник Комісії для дослідження історії української мови. Т. 1. – Київ, 1931. – С. 111-135.
3. Булаховський Л.А. Вибрані праці : в 5-ти т. / Л.А. Булаховський. – Т. 2. – Київ, 1977. – 631 с.
4. Булаховський Л.А. Питання походження української мови / Л.А. Булаховський. – Київ 1956. – 220 с.
5. Ващенко В.С. Дієслівні форми в сучасних полтавських говорах. / В.С. Ващенко // Діалектологічний бюлетень. – Вип. 5. – Київ, 1955. – С. 12-13.
6. Верхратський І. Про говор галицьких лемків / Іван Верхратський. – Львів, 1902. – 488 с.
7. Гринчишин Д. Четя 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови / Д. Гринчишин // Записки НТШ. Т. ССХХІХ. Праці філологічної секції / ред. М. Ільницький, О. Купчинський. – Львів, 1995. – С. 251–276.
8. Житецкий П.И. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке. С приложением словаря книжной малорусской речи по рукописи XVII века / П.И. Житецкий. – Киев, 1889. – 162 с.
9. Жовтобрюх М.А. Історична грамати́ка української мови / М.А. Жовтобрюх, О.Т. Волох, С.П. Самійленко, І.П. Слинько. – Київ, 1980. – 319 с.
10. Жовтобрюх М.А. Історія української мови. Фонетика / М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, В.Г. Скляренко. – Київ, 1979.– 367 с.
11. Керницький І.М. Система словозміни в українській мові / І.М. Керницький. – Київ, 1967. – 288 с.
12. Колесса О. Ужгородський «Полѣсѣгавъ» у пергаментовій рукописі XIV в. / О. Колесса // Записки НТШ. Т. 141-143. – Львів, 1925. – С. 1-59.
13. Крымский А. Украинская грамматика. Научно-практический курс сознательного изучения центрально-украинской речи, освещенный указаниями на важнейшие моменты из истории развития малорусского языка, начиная с XI века / А. Крымский. – Т. I. Вып. 1. – Москва, 1907. – 545 с.
14. Матвіяс І.Г. Діалектна основа словозміни в українській літературній мові / І.Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2006. – № 5. – С. 52-65.
15. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / І.Г. Матвіяс. – Київ, 1990. – 168 с.

16. Німчук В.В. Євсевієве Євангеліє 1283 року як пам'ятка української мови / В.В. Німчук // Євсевієве Євангеліє 1283 року / підгот. Г.П. Арполенко [та ін.] ; відп. ред. В.В. Німчук. – Київ, 2001. – С. 4-35.
17. Німчук В. Українська мова в Київському псалтирі 1397 р. / В. Німчук // Мовознавство. – 1993. – №. 5. – С. 9-21.
18. Огієнко І. Українська літературна мова XVI століття і Крехівський “Апостол” 1560 року / І. Огієнко. – Варшава, 1930. – Т. 1. – 520 с.; Т. 2. – 192 с.
19. Осінчук Ю. Живомовні риси в Добриловому Євангелії 1164 року / Ю. Осінчук // Добрилове Євангеліє 1164 року / відп. ред. В.В. Німчук. – Львів, 2012. – 804 с. – С. 11-34.
20. Панькевич І. Пандекти Антіоха 1307 р. / І. Панькевич // Записки НТШ. Т. 123-124. – Львів, 1917. – С. 1-64.
21. Панькевич І.А. Українські говори Підкарпатської Русі та суміжних областей / І.А. Панькевич. – Прага, 1938. – 549 с.
22. Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови / Г.П. Півторак. – Київ, 1988. – 277 с.
23. Русанівський В.М. Структура українського дієслова / В.М. Русанівський. – Київ, 1971. – 315 с.
24. Сімович В. Поява *w (i)* після голосних у формі мин. часу чол. роду українського дієслова типу: *читав (çyтай), знав (знай)* / В. Сімович // Międzynarodowy zjazd slawistów (filologów słowiańskich): Księga referatów / Sekcja I. Językoznawstwo. – Warszawa, 1934. – S. 114-116.
25. Срезневский И.И. Книга поучений Ефрема Сирина до 1288 г. / И.И. Срезневский // Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. Т. 1 – СПб, 1867. – С. 37-50.
26. Станівський М.Ф. Старослов'янська мова / М.Ф. Станівський. – Львів, 1964. – 470 с.
27. Царалунга І. Дієслівна варіативність в українських грамотах XIV ст. / І. Царалунга // Ukrainika VII. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury / Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Philologica 104-2016. – Olomouc, 2016. – S. 194-199.
28. Чепіга І. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови / І. Чепіга // Пересопницьке Євангеліє 1556-1561 р.: Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / підгот. І.П. Чепіга, Л.А. Гнатенко ; ред. кол. О.С. Онищенко [та ін.]. – Київ, 2001. – С. 13-54.
29. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов. – Харків, 2002. – 1054 с. + 4 мапи.

#### СКОРОЧЕННЯ

- Апостол Карпинский М. Южно-русский Апостол XV века / М. Карпинский // Русский филологический вестник. – Варшава, 1888. – Т. 19. – С. 68-73.
- АУМ Атлас української мови : в 3-х т. – Київ, 1984-2001.
- БА Apostolus Bybliensis saec. XIV. / Von Dr. Peter Kopko // Denkschrift der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaft. Philosophisch-Historische Klasse. – Wien, 1912. – Bd. 55, № 1. – S. 32-103.
- ЄВ Кульбакин С.М. Евангелие Верковича XIII – XIV в. Отчет о занятиях в книгохранилищах Москвы и Петербурга / С.М. Кульбакин // Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. 1901. – Т. 69. – № 3. – С. 2-20.

ЄС Соболевский А.И. Поучения Ефрема Сирина 1492 года / А.И. Соболевский // Труды по истории русского языка. Т. 1. Очерки по истории русского языка. – Киев, 1884. – С. 50-58.

Ізм. №488, Ізм. №489 Требін О. Матеріали до історії української мови з рукописів XV віку киянських бібліотек / О. Требін // Записки Українського наукового товариства в Києві. – Т. 7. – 1910. – С. 1-16.

КП Киевская Псалтирь 1397 года из Государственной Публичной библиотеки имени М.Е. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде [ОЛДП F 6]. – Москва, 1978. – 458 с.

КСС Крыжановский Г. Каменец-Стромиловское тетро-евангелие 1411 года и вольнское наречие в XIV-XV вв. / Г. Крыжановский // Вольнские Епархиальные ведомости. Вып. 17. – Кременец, 1886. – С. 502-509; Вып. 18. – Кременец, 1886. – С. 531-540.

Лавр Є Свенцицкий И.С. Лаврашевское Евангелие начала XIV века И.С. Свенцицкий // Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – СПб., 1913. – Т. XVIII. – Кн. 1. – С. 206-229.

ЛЄ Луцьке Євангеліє XIV століття. Вид факсиміл. типу. – Київ, 2011. – 262 с.

ЛП Луцький Псалтир 1384 року. Вид. факсиміл. типу. – Київ, 2013. – 512 с.

МП Соколов И.И. Мукачевская псалтырь XV века // Сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В.И. Ламанского. – СПб., 1883. – С. 450-468.

ПА Пандекти Антіоха 1307 р. Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького. – Рк 48/257.

ПЄ Kałuźniacki Aem. Evangeliarium Putnanum / Aem. Kałuźniacki // Monumenta linguae palaeoslovenicae. T. I. – Wien – Teschen, 1888. T. 1. – S. 1-270.

Тріодь Цв Тріодь цвітна. [Triod' cvetnaja ; Kraków, Svebold (Szwajpolt) Fiol, ante 1491]. Muzeum Narodowe w Krakowie. Електронний ресурс : Małopolska biblioteka cyfrowa. <http://mbc.malopolska.pl/dlibra/doccontent?id=82876> назва з екрану 20.08.2016

УП Колесса О. Ужгородський «Полѣставъ» у пергаментній рукописі XIV в. / О. Колесса // Записки НТШ. Т. 141-143. – Львів, 1925. – Т. 141-143. – С. 1-59.

Четья Німчук В. Українська Четья 1489 року / В. Німчук / відп. ред. В. Мойсієнко. – Житомир, 2015. – 101 с.

*Стаття надійшла до редколегії 30. 04. 2017  
доопрацьована 30. 06. 2017  
прийнята до друку 25. 08. 2017*

**VERBAL VARIATION IN OLD UKRAINIAN LANGUAGE  
OF THE XIV – XV CENTURIES (A CASE STUDY OF WRITTEN RECORDS  
OF CONFESSIONAL STYLE)**

**Inna Tsaralunga**

*Khmelnytsky National University,  
11, Instytutska Str., Khmelnytsky, 29016,  
The Ukrainian Philology Department,  
tel.: (80382) 4 12 23,  
tsaralunga@svitonline.com*

This article studies the phenomenon of verbal variation in old Ukrainian literary written language of the XIV – XV centuries, based on the analysis of texts of confessional records the causes of linguistic parallelism origin were found, the specificity of territorial distribution of linguistic phenomena were traced. The conclusion about the tendency of interaction of old and new grammar forms was drawn. Establishment of inflectional verb features, reflected today in the morphological system of the Ukrainian language, is exemplified as follows:

- replacement of the traditional flexions *-еши, -иши* with flexions *-ешь, -ишь* in the verb forms of present and future simple tense in the 2<sup>nd</sup> person singular (*бѣдѣши – будѣшь, боишиси – боишьсѧ, чюеши – не чюешь*);
- syncope of final *-ть/-тъ/-т* in the verb forms in the third person singular and plural of present and future simple tenses (*изыде – изыдеть, маеть – мае, процьвѣте – процьвететь*);
- variation of the verb forms into *-мо* and *-м* in the 1<sup>st</sup> person plural of present and future tenses of active and imperative mood, that became to be used parallelly in the literary language (*боудемь – боу(о)мо, оузрадоуимосѧ – възрадоуемьсѧ, перевозносимо – перевозносимь*);
- changes of *-ль (-л)* into *-вь (-в)* in the verb forms of the past tense (*видѣль – видѣвь, истворивь – нѣ створишь, не родиль сѧ – родивьсѧ*) та ін.

Obviously, the development of Ukrainian verbs was influenced by the significant impact of oral folk speech, which is supported by the cases of writing:

- verbs without final *-ть/-тъ/-т* in the third person singular and plural of present and future simple tenses, imperative mood, inherent to poliskyi and south-western dialects of Ukraine (*нарече сѧ, приидоу роугатели, да събоуде сѧ*);
- verbs on *-ме/-мы* in the 1st person plural found in some south-western dialects (*имаме, почодьмыся, оубиимы*);
- particles *сѧ (сѧ)* in post and preposition in respect of a verb, preserved in the south-western language areas (*да сѧ молитъ – молитсѧ, облече – облече сѧ, разлоучаетьсѧ – да сѧ разлучить*), etc.

Thus, verbal system of the Ukrainian language of the XIV – XV centuries suffered integration of traditional and dialectal phenomena that stipulated the development of linguistic variation. The presence of certain verbal variants plausibly proves that at the time of writing records the main morphological features that characterize the Ukrainian language as a separate lingual system were actively forming. Recorded speech fluctuations show that in the old Ukrainian literary and written language the specific features of poliskyi and south-western dialects of the Ukrainian language were reflected.

*Key words:* old Ukrainian language, written manuscript, confessional style, verb, variability, dialect.